



ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)  
Volume 5 Issue 1, p. 39-69, January 2013

## Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri *The Importance of Hurufat Defters in the Studies of Urban History*

Yrd. Doç. Dr. Yasemin Beyazıt  
Pamukkale Üniversitesi - Denizli

**Öz:** Bu makalenin ana amacı, hurûfât defterlerinin şehir tarihi araştırmalarındaki yerini ortaya koyabilmektir. Öncelikle hurûfât defterlerinin kökeni üzerinde durulmuş, bu defterlerin aslında kadıaskerlik kaleminde üretilen cihet ruznâmçelerinin bir devamı olduğu tespit edilmiş ve hurûfât defterlerinin üretim süreci, içeriği irdelenmiştir. Akabinde ise hurûfât defterlerinin üzerinden şehir tarihi yazımı yapılırken nasıl bilgi üretebileceği konusu araştırılmıştır. Defterlerin, vakıflar, vakıf kurumları, vakıf görevlileri, kaza yerleşim bölgeleri, idari yapı ve kent ile kırsalın mekânsal yapısının ortaya konulması noktasındaki yeterlik ve sınırlılıkları tartışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Cihet, Cihât, Ruznâmçe, Hurûfât, Şehir Tarihi

**Abstract:** The main aim of this article is to reveal the place of the hurûfât defters, charity registers, within city history. The article initially examines the origins of these defters and concludes that they were in fact the sequel of cihet ruznâmçes, books kept in the office of the kadıasker, military judge. Furthermore, the article covers the contents the hurûfât defters and the process by which they came about. The article also discusses the sufficiency and limitations of these hurûfât defters when undertaking research on the charities, charity officials, as well as the residences of urban and rural areas.

**Key Words:** Cihet, Cihât (pl. of Cihet), Ruznâmçe, Hurûfât, City History

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıf Kayıtları Arşivinde (VGMA) iki yüz altı adet bulunan hurûfât defterleri, vakıf kurumlarında görev yapan imam, hatib, vâiz, müezzin, mütevellî, müderris, cüzhân, câbi, ferrâş, zaviyedâr gibi cihet ehli ile muhızır gibi mahkeme görevlilerinin ve esnaf örgütlerinin yöneticilerinin atama kayıtlarını içeren belge gruplarıdır.

Hurûfât defterleri üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde ilk önemli çalışmanın Tuncer Baykara'ya ait olduğu görülür. Baykara 1990<sup>1</sup> yılında bir hurûfât defteri yayınlarken bu defterlere ilk kez dikkat çekmiştir. Baykara'nın yayınladığı defterde adı "elif" harfiyle başlayan kazalar haricindeki Anadolu yakası kazaları bulunmaktadır. Defterde, mahkeme

<sup>1</sup> Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1990).

görevlileri ile dönemin esnaf örgütü atamalarına yer verilirken; imam, müezzin, hatib, zaviyedar gibi vakıf kurumlarında görev yapan görevlilerin atamalarına rastlamıyoruz. Bu nedenle defter diğer defterlerden farklılık arz etmektedir.<sup>2</sup> Defterin Baykara'nın dikkatini çekme sebebi ise Anadolu yakasındaki kazaları büyük oranda içermesidir. Yazar, kitabının giriş bölümünde defterlerin oluşumu ve niteliğiyle ilgili bir bölüm de kaleme almıştır.<sup>3</sup>

2000'li yıllardan itibaren araştırmacıların bu kaynaklara ilgileri artmıştır. Baykara'nın ardından yapılmış çalışmaları tematik olanlar ve şehir tarihçiliğine katkı sağlayanlar olarak iki grupta inceleyebiliriz. Tematik çalışmalarda hurûfât defterleri üzerinden bir konunun araştırıldığını, sorgulandığını ifade edebiliriz. Bu usulde yaklaşanların birincisi Mustafa Alkan'dır. Alkan, 2006 yılında hurûfât defterlerine yeniden dikkat çekmiş, Adana Hurûfât kayıtlarını vakıf tarihi araştırmaları ve vakıf görevlilerinin kariyerleri açısından tahlil etmiştir. Yazar, makalesinin girişinde XVI. yüzyıla ait iki hurûfât defterini de tespit etmiştir. Devamında ise Adana'ya ait tüm hurûfât kayıtlarını, defterlerdeki kayıt sayısı, yapılan atama sayısı, atamaların kurumlara (eğitim, mahkeme, esnaf..) dağılımı, atamaların nedenleri, görevlilerin ücretleri, arz sahiplerinin tespiti gibi başlıklarla incelemiştir.<sup>4</sup> İkinci tematik çalışma Ertan Gökmen'e aittir. Gökmen, hurûfât kayıtlarına dayanarak cami görevlilerinin atanmaları, görevden alınmaları gibi cihet ehlinin kariyer çizgilerini Manisa-Demirci örneğinde işlemiştir.<sup>5</sup> Bu minvalde Ahmet Şanlı, hurûfât defterlerindeki verileri, vakıfların işleyişi ve yönetimini anlama hususunda kullanan bir yüksek lisans tezi kaleme almıştır.<sup>6</sup> Defterler bir yerleşimdeki vakıf eserlerini aydınlatmak için de kullanılmıştır. Bu hususta özellikle Halit Çal'ın çalışmaları dikkate değerdir. 2001 yılında Halit Çal, Küre kazasındaki vakıf eserlerle ilgili kısmi bir transkripsiyon ve veri değerlendirmesi yapmıştır.<sup>7</sup> Diğer iki çalışmada ise bu defterleri Bulgaristan'daki ve Ahlat'taki Türk mimarisini aydınlatmak için kullanmıştır.<sup>8</sup>

Hurûfât Defterlerinin son zamanlarda büyük oranda şehir tarihi yazma noktasında kullanılmaya başlandığı dikkati çeker. Ilgın, Ereğli, Aksaray, Seydişehir, Seferihisar-ı

<sup>2</sup> Bakınız Ek.8.

<sup>3</sup> Baykara, age, 14-16.

<sup>4</sup> Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, Osmanlı Tarihi A, (Ankara: TTK Basımevi, 2010), 831-842.

<sup>5</sup> Ertan Gökmen, "Osmanlı Devleti'nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)", *Diyanet İlmî Dergi*, C.42, S.4, (Ankara: 2006), 109-120.

<sup>6</sup> Ahmet Şanlı, *Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntab Kazasındaki Vakıfların İşleyişi ve Yönetimi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2010.

<sup>7</sup> Halit Çal, "Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası", *Prof.Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2001), 125-166.

<sup>8</sup> Halit Çal, "1192 Numaralı 1697 – 1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Bulgaristan'daki Türk Mimarisi", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim Ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000 Şumnu-Bulgaristan)*, 1. Cilt, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2001), 221-286; "Tapu Tahrir Ve Hurûfât Defterlerine Göre Ahlat'da Türk Mimarisi", *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı'ya Armağan*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002).

Günyüzü, Ayıntab, Niğde-Bor, Maraş, Bursa, Eski-il, Ermenek, Göci-yi Kebir ve Kosova kazaları hurûfât kayıtları üzerinden yüksek lisans tezlerine konu olmuştur.<sup>9</sup> Bu tezlerde dikkati çeken nokta kazalarda bulunan vakıf kurumlarının ve görevlilerinin ayrıntılarıyla sıralanmış olmasıdır. Şüphesiz ki bu çalışmalar da önemli katkılar getirmektedir. Ancak, veriler üzerinden şehir tarihine dair terkibi bir yaklaşımın yokluğu da dikkati çekmektedir. İşte tam bu noktada hurûfât defterlerinin şehir tarihi araştırmaları için nasıl bir veri kaynağı oldukları ve şehir tarihi yazımında nasıl kullanılabilecekleri sorusu önemle karşımıza çıkar.

Osmanlı şehir tarihi yazımı, arşivlerde araştırmaya açılan belge türleri ve yeni keşfedilen belgelerle bağlantılı bir şekilde gelişmiştir. 1940'lı yıllarda Ömer Lütfi Barkan'ın tahrir defterlerini keşfetmesi bu süreci başlatmış<sup>10</sup>, ardından Halil İnalçık, Nejat Göyünç, İsmet Miroğlu, Özer Ergenç, Bahaeddin Yediyıldız, Heath Lowry, Mehmet Ali Ünal ve Feridun Emecen tahrir araştırmalarının metodolojisinin oluşumunda mihenk taşı olmuşlardır. 1980'li yıllarda ise bu defterlerin üzerinden yapılan şehir tarihi çalışmaları, bünyesinde bulunduğu arıza ve hatalarla adeta patlama yapmıştır.<sup>11</sup> Aynı süreçte araştırmacıların dikkatini çeken bir diğer önemli kaynak grubu şerhiye sicilleri olmuştur. Bu defterler 1960'lı yıllardan itibaren şehir tarihi yazımında yoğunluklu olarak kullanılmışlardır.<sup>12</sup> 1974 yılında Özer Ergenç'in Ankara ve Konya'yı mukayeseli olarak ele aldığı doktora tezi bu alanda önemli ses

<sup>9</sup> Gazi Özdemir, *Hurûfât Defterleri Işığında Ilgın*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005); Halis Akıncı, *Hurûfât Defterlerine Göre Kır-ili Kazası*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.; İsmet Temel, *Hurûfât Defterlerinde Karaman Ereğlisi*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008); Eşref Temel, *Hurûfât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008); Muharrem Parlak, *Hurûfât Defterleri Işığında Seydişehir*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009); Zehra Çınar, *Hurûfât Defterlerine Göre Seferihisar-ı Günyüzü Kazası*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009); Ahmet Öge, *Hurûfât Defterlerinde Niğde Bor*, (Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010); Pakize Yıldız, *Hurûfât Defterlerine Göre Maraş Kazası*, (Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010); Necibe Arvas, *Hurûfât Defterlerine Göre Bursa (1695-1750)*, (Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011); Derya Karakaya, *Hurûfât Defterleri Işığında Eski-il Kazası*, (Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011); Mevlüt Eser, *Hurûfât Defterlerine Göre Ermenek*, (Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011); Özlem Ceyhan, *Hurûfât Defterlerine Işığında Göci-yi Kebir Kazası*, (Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011); Hadi Taç, *Hurûfât Defterlerine Göre Kosova Vilayeti: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı*, (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2012).

<sup>10</sup> Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları:Defteroloji", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 1, (İstanbul: 2000), 319.

<sup>11</sup>Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I, S.1, (İstanbul 2003), 267-268.

<sup>12</sup> Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, S.6, (2005), 20.

getirmiştir.<sup>13</sup> 1980’li yılların sonlarında ise araştırmaya açılan temettuat defterleri cazibe noktası haline gelmiştir. Tevfik Güran’ın ilk çalışmaları, Osmanlı şehir tarihi araştırmalarının yönünü bu defterlere çevirmiştir.<sup>14</sup> Yine aynı yıllarda avarız defterleri, tahrir defterleri ile temettuat defterleri arasında kalan dönemin (XVII. ve XVIII. yüzyıl) şehir tarihini aydınlatma noktasında kullanılmıştır.<sup>15</sup> 2000’li yıllardan itibaren ise hurûfât defterleri ilgiye mazhar olmaya başlamıştır.

Zikredilen tarihi süreç içerisinde hurûfât defterlerinin şehir tarihi araştırmalarındaki yerinin ortaya konması gelecekteki yapılacak çalışmaların metodolojisinin oluşturulması noktasında önem arz eder. Makalede öncelikle defter grubu kısaca tanıtılacak ve bu veri kaynağının tarihçesi, kökeni üzerinde durulacaktır. Devamında ise hurûfât defterlerinin şehir tarihçiliği içerisindeki yeri, şehir tarihçilerinin bu veri kaynağı üzerinden nasıl bilgi üretebilecekleri, bunların metotları ve verilerin yeterlik ve sınırlılıkları tartışılacaktır. Bu tartışmada örnekler, üzerinde çalıştığımız Homa, Şeyhlü, Kale-i Tavas ve Kazabad<sup>16</sup> kazalarından verilecektir.<sup>17</sup>

### 1. Hurûfât Defterleri ve Kökeni

Osmanlı ilmiye bürokrasisinin yürütme organı olan kadıaskerlikler Rumeli ve Anadolu olmak üzere teşkilatlandırılmış ve her biri kendi yetki alanındaki görevleri yürütmüştür. Hurûfât defterleri de bu sebeple Rumeli ve Anadolu olmak üzere ayrı ayrı tutulmuş ve kazalar defterlere alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Örneğin ismi “elif” harfiyle başlayan kazalar bir ciltte toplanmışlar ve defter içerisinde kendi aralarında alfabetik biçimde sıralanmışlardır. Tüm harfler için bu sistem uygulanmış, defter koleksiyonları bu şekilde oluşmuştur. Defterlerin kapaklarının üzerinde hangi harfle başlayan kazalara muhtevi olduklarını göstermek için ilgili harflerin yazıldığını görüyoruz.<sup>18</sup> Yine iç kapaklarda da kazaların sayfalarını gösteren fihristler bulunmaktadır.<sup>19</sup> Zikredilen tutulma biçimi nedeniyle de bu defterler, harfler manasına gelen “hurûf” kelimesinin çoğulu olan “hurûfât” kelimesiyle adlandırılmıştır. Hurûfât defterleri atık

<sup>13</sup> Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995).

<sup>14</sup> Said Öztürk, “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I, Sayı 1, (İstanbul: 2003), 288.

<sup>15</sup> Turan Gökçe, “Osmanlı Nüfus ve İskan Tarihi Kaynaklarından “Mufassal-İcmal” Avarız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümölcine Kazası Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 20, S.1, (İzmir: Temmuz 2005),72-73.

<sup>16</sup> Bakınız Ek 9, 10, 11, 12.

<sup>17</sup> Yasemin Beyazıt; “Hurûfât Defterlerine Göre Homa Kazası ve Vakıf Kurumları (XVIII.-XIX.Yüzyıllar)”, Eskiçağ’dan Cumhuriyet’e Homa (Gümüşsu) Tarihi, Ed..Mehmet Yaşar Ertaş-Süleyman Tüzün, Fakülte Kitabevi, Isparta 2009; “XVIII-XIX. Yüzyıllarda Şeyhlü Kazası ve Vakıf Kurumları”, Eumenia-Şeyhlü-Işıklı, Ege yay., Ed.Bilal Söğüt, Ege Yayınları 2011.

<sup>18</sup> Bakınız Ek 1,2,3.

<sup>19</sup> Bakınız Ek. 4,5,6,7,11.

ve cedid olmak üzere iki seri halinde olup atık kayıtlar H. 1086-1103 (1675-1691), cedidler ise H. 1102-1258 (1690-1840) tarihleri arasındaki vakıf görevi tevcihlerini içermektedir.<sup>20</sup>

Hurûfât defterleri hakkındaki bu bilgiler, defterlerin 17. yüzyılın sonlarından itibaren tutulduğunu göstermektedir. Vakıf kurumunun Osmanlı toplum yapısının en temel taşlarından biri olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti'ndeki kurumsal devamlılığın da sonucu olarak bu defter serisi öncesinde muadil ya da benzer bir takım arşiv vesikasının bulunması gereklidir. Bu sebeple, hurûfât defterlerinin 1675'li tarihlerden önceki biçimlerinin tespiti bir zorunluluk olarak karşımıza çıkar. Yaptığımız araştırmalar göstermiştir ki hurûfât defterlerinin ataları aslında kadiasker kaleminde tutulan bir tür "ruznâmçe defteri" dir. Literatürde bilinen ruznâmçe defterleri kadı, müderris, müftü atamalarının ve ilmiyye zümresine girmeyi hak kazanmış olan mülazımların kaydedildiği defterlerdir. Hurûfât defterlerinin atası olarak kabul ettiğimiz ruznâmçeler ise kadiaskerlerin cihet (çoğulu cihât) ve tevliyet tevcih etme görevlerinin bir ürünüdür. Cihet, vakıf görevlilerine verilen maaşı, tevliyet ise vakfın idaresinden sorumlu olan mütevellilik gibi görevleri açıklamaktadır. Fatih Kanûnnâmesi'nde kadiaskerlerin cihet tevcih etme yetkisi açıkça belirtilmiştir.<sup>21</sup> Bu hüküm<sup>22</sup> gereğince kadiaskerler tevcihte bulunarak bunları bir takım defterlere kaydetmişlerdir. 1598 yılında çıkarılan ilmiyye kanunnamesinde<sup>23</sup> de cihât ruznâmçesinden söz edilmiş, Mehmet İpşirli de kadiaskerlikle ilgili önemli çalışmasında böyle bir defterin olma ihtimalini gündeme getirmiştir.<sup>24</sup> Ancak bu defter serisinin örnekleri hakkında literatürde şimdiye değin herhangi bir bilgi zikredilmemiştir. Bizim yaptığımız araştırmalar hurûfât ve cihet ruznâmçeleri arasında veri ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Hurûfât Defterleri kataloğu incelendiğinde bu defterler arasında XVI. yüzyıla ait iki defter tespit edilmiştir. Defterlerin birisi 995 (1586-1587), diğeri 999-1000<sup>25</sup> (1590-1591/1591-1592) tarihlidir. Bu defterler XVII. yüzyıldan itibaren tutulan hurûfât defterlerinden şekil bakımından farklılık arz eder.<sup>26</sup> İki defterde de kaza ayrımı yapılmaksızın Rumeli'deki ya da Anadolu'daki kazalara ait tüm kayıtlar karışık biçimde bulunur. Yani kayıtlar, kazalar baz alınarak ayrı bir tasnifle tutulmamıştır. Bu tutulma biçimi atama kayıtlarının bulunduğu kadiasker ruznâmçelerinde de aynı şekilde uygulanmıştır. Defterlerin üzerinde hurûfât adı geçmekte ise de bu yazıların daha sonraki dönemlerde eklendiğini tespit ettik.

<sup>20</sup> Mustafa Alkan, agm, 825.

<sup>21</sup> Fatih Sultan Mehmed Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin), Haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Kitabevi, 2003, 13; Tevkii Abdurrahman Paşa, "Osmanlı Kanûnnâmeleri", *Millî Tetebbular Mecmuası*, C. I, S. 3, (İstanbul: 1331), 540.

<sup>22</sup> İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, 14

<sup>23</sup> "İlmiyye Kanûnnâmesi", *Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, Nr.1004*, Vr. 70b.

<sup>24</sup> Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiyye Teşkilatı Bakımından Önemi", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.VIII, S. 1-4, (İstanbul: 1984), 218.

<sup>25</sup> Mustafa Alkan, agm, 826; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Hurûfât Defterleri (HD)*, 1223; HD,1197. Ayrıca ilgili yayımından önce bizimle defterlere dair bilgilerini paylaşan Mustafa Alkan'a teşekkürü bir borç biliriz.

<sup>26</sup> Bakınız Ek.13,14.

Hurûfât kataloğunda bulunan bu iki defter *cihât ruznâmçesi* olarak adlandırılan defterlerin örnekleridir. Bu defterler XVII. yüzyılda atama kayıtlarına kolay ulaşma ve daha sistematik biçimde kaydetme düşüncesiyle alfabetik biçimde kazalara göre düzenlenmeye başlamış ve bu kayıt biçimi sebebiyle de hurûfât olarak adlandırılmıştır. Ancak aslında bu defterler, cihât ruznâmçeleridir ki onları cihet ruznâmçesi olarak isimlendirebiliriz.

Cihet ruznâmçesinden hurûfât defterine dönüşüm yolunda bu kaynak grubunun nasıl bir değişim geçirdiğini tespit etmek gereklidir. Ancak şu ana kadarki yaptığımız araştırmalarda, bu soruya cevap verecek bilgilere sahip değiliz. Konu kadıaskerliklerin yetki alanının daralıp vakıf nezaretinin kurulması<sup>27</sup> ve örgütlenmesi ile ilintili olmalıdır. Vakıf nezaretinin kurulmasıyla beraber vakıflarla ilgili işlemler değişim ve dönüşüm içerisine girmiştir. 1840'lı yıllardan itibaren hurûfât defterlerinin tutulmaması bu düşüncelerimizi destekleyici mahiyettedir. Daha sonra ise ilgili defterler kadıaskerliklerden vakıflar nezaretine devredilmiş olmalıdır. Zira, bugün kadıaskerlik evrakının bulunduğu Meşihat Arşivi'nde bu türden belgeler mevcut değildir.<sup>28</sup>

## 2. Hurûfât Defterlerinin Üretim Süreci ve İçeriği

Hurûfât defterleri, Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinin ruznâmçe kalemlerinde tutulmuşlardır. Rumeli ve Anadolu kadıaskerlikleri her ikisi de, kendi bölgelerinde bulunan kadı, müderris ve müftülerin atama işlemlerini yürütürler, padişaha arzda bulduktan sonra da atamaları hareket ya da atama ruznâmçesi adını verdiğimiz defterlere kaydederlerdi. Rumeli kadıaskerinin mevkiî açısından Anadolu kadıaskerinden yüksekte bulunması nedeniyle, mülazım kayıtlarının tutulma vazifesi ona verilmişti. Rumeli kadıaskeri ilmiyyeye girmeye hak kazanan kimseleri padişaha arz işleminden sonra bu defterlere kaydederdi.<sup>29</sup> Kadıaskerler vakıf görevlilerinin atama işlemlerini de yürütürdü. Bu atamalarda ise padişaha arz edilme prosedürü yoktu. Vakıf kurumundaki bir görev vefat, kendi isteğiyle ayrılma, azil gibi nedenlerle boşaldığında atanmak isteyen kişi göreve talib olur ve bu atama başvurusu bölgedeki kadı ya da naib aracılığıyla kadıaskerliğe iletilir, kadıaskerinin onayı ile berat hazırlanır ve böylelikle atama gerçekleşirdi. Beratlar kadıaskerlik tarafından hazırlanır, tuğraları nişancı tarafından çekilirdi.<sup>30</sup> Hurûfât kayıtları içerisinde bazı atamaların şeyhülislamın isteği üzerine (işaretiyle) yapıldığı da dikkati çeker. Özellikle müderris ve vâiz atamalarında şeyhülislamın istekleri kabul görmüştür.<sup>31</sup> Bir de Bektaşî zaviyelerine şeyh,

<sup>27</sup> Mustafa Alkan, "Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü", *OTAM*, 19, (Ankara: 2008), 14-15.

<sup>28</sup> Bilgin Aydın-İlhami Yurdakul-İsmail Kurt, *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2006), 39-58.

<sup>29</sup> Yasemin Beyazıt, *Osmanlı İlimiyye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009), 18-24.

<sup>30</sup> Mübahat S.Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994), 134.

<sup>31</sup> HD, 546, 153; 1089, 72; 547,76; 1129, 128.

zaviyedar ataması durumunda Hacı Bektaş zaviyesi şeyhleri kadıaskerliğe arzda bulunmuştur.<sup>32</sup> Atama kayıtlarının her bireri cihet ruznâmçesi ya da diğer ismiyle hurûfât defterlerine, atamanın akabinde kaydedilmiştir.

Hurûfat defterlerindeki her bir kaydın yazılma biçimi sırasıyla büyük oranda aşağıdaki gibidir:

1. Kaza adı, varsa kasaba ve köy adı.
2. Kazada, kasabada ve köyde zikredilmişse mahalle adı.
3. Vakıf kurumunu yaptıran kişi.
4. Vakıf kurumunun adı.
5. Görev tipi (imam, hatip, müezzin, cabi....)
6. Görevden ayrılanın adı ve ayrılma biçimi. Vakıf kurumu yeni kurulmuş ise ya da göreve yeniden aynı kişi atanıyorsa görevden ayrılanın adı zikredilmez.
7. Göreve atanacak kişinin adı.
8. Atamayı arz eden kadı ya da naibin adı.
9. Kadıaskerliğe arz edilip tevcih olunduğuna dair ifade.
10. Atamanın tarihi. Tarihlerde genellikle gün ismi yer almaz. Ay ve yıl zikredilir.
11. Kayıt tarihinden sonraki bazı değişiklikler atamaların yanına derkenar şeklinde kısa biçimde not edilmiştir.

Bu kayıtlardan birkaç örnek vermek gerekirse şöyledir:

“Şeyhlü Kazâsında Karamanlu nâm karyede Hacı Mustafa binâsı câmide hasbî hatib olan Hacı Ahmed fevt mahlulden oğlu İsmail ba-berat tevcih Şaban 1203.”

“Şeyhlü kazâsında Kızılca Söğüt karyesinde süfla mahallesi dimekle marûf mahalledeki mescitte imam olmayub lüzum olmağla hasbî Halil bin Ahmede nâibi Derviş Ahmed arzıyla tevcih. Receb 1204”<sup>33</sup>

“Tavas'da Yarangözü nâm karyede Samanlık mahallesinde El-hac Ebubekir Ağa binâ ve ihyâ eylediği mescid-i şerîfe minber vaz' olup câmi olmağla yevm-i cumada cuma

<sup>32</sup> HD, 548, 192; 544,88.

<sup>33</sup> HD, 548, 193.

müezzini lâzım ve mühim olmağla müceddeden ba-muayyene müezzin-i cuma olan biraderi Hasan bin Mehmede kadısı El-hac İsmail arzıyla tevcih buyuruldu. Rebi'ül-ahir 1174"<sup>34</sup>

### 3. Hurûfât Defterlerinden Şehir Tarihine Dair Bilgi Üretimi

#### a. Vakıflar ve Vakıf Kurumları

Osmanlı şehirlerinin ana iskeleti cami, mescit, medrese, mektep, muallimhane, zaviye gibi vakıf kurumlarıyla kurulmuş, şehirler bu kurumlar etrafında gelişmiş ve büyümüşlerdir. Bu kurumlar şehrin gündelik hayatının en yoğun olarak yaşandığı kamusal mekânlar olmalarının yanı sıra şehirlerin aynı zamanda ziyneti ve aynası da olmuşlardır. Bu sebeple şehir tarihi araştırmaları açısından var olmuş vakıf kurumlarının tespiti vazgeçilmez derecede önemlidir. İşte tam bu noktada hurûfât defterleri bizlere değerli bilgiler sunar.

Tutulma amaçları gereği, hurûfât defterleri içerisinde vakıf kurumları, ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. Defterlerdeki kayıtlar, kurumlara yeni bir atama yapılması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle defterler kaza bazlı olarak vakıf kurumları kataloğu durumunda olup bu minvalde şehir tarihçiliğine önemli ölçüde veri sunmaktadır. Vakıf kurumlarının toplu bir şekilde kataloğunu sunması sebebiyle hurûfât defterlerini genellikle XVI. yüzyıla değin bilgiler sunan vakıf tahrirlerinin önemli bir tamamlayıcısı olarak kabul edebiliriz. Bu şekilde merkez ve kırsalıyla şehirlerdeki vakıf kurumları 19. yüzyıl ortalarına değin tespit edilebilmektedir. Ancak vakıf tahrirlerinden bir eksik yönü vakıf gelirlerine dair çok sınırlı bilgiler içermesidir.

Şehir ya da kırsaldaki vakıf kurumlarına atama yaparken zaman zaman kurulan vakıflarla ilgili bilgi bulmak mümkündür. Ancak bu bilgiler oldukça sınırlıdır ve içeriği zengin değildir. Vakfi kuranlarla ilgili açıklamalar mevcutsa da vakfın türü, gelirleri, sunduğu hizmetler gibi konularda açıklayıcı bilgiler mevcut değildir. Mütevelli atamaları dolayısıyla zaman zaman vakıflara ait bazı bilgilere ulaşabiliyoruz. Örneğin Şeyhlü'de Cami-i Kebir'in bir para vakfına sahip olduğunu öğreniyoruz.<sup>35</sup> Yine, Şeyhlü'de Kısıkmış köyündeki mescidin vakfının bir miktar arazi olduğunu tespit ediyoruz.<sup>36</sup> Homa'daki hanın gelirlerinin Sultan Alaeddin Camii'ne ait olup cami vakfının mütevellileri ve caminin hatiflerinin bu hanın tamirinden ve bakımından sorumlu olduğunu biliyoruz.<sup>37</sup> Yine, Tavas'da Yarangözü köyünde Hacı Hasan binası medresesinin vakfi gereğince araziden elde edilen gallenin müderris Mustafa Efendi'ye verildiğini görüyoruz.<sup>38</sup> Bu örneklerde de görüldüğü üzere hurûfât defterleri üzerinden vakıf gelirleri konusunda sınırlı bilgi üretebiliyoruz. Evkaf defterlerinin bizlere sunduğu ayrıntılı bilgi seviyesine çıkamıyoruz.

<sup>34</sup> HD, 1127, 104.

<sup>35</sup> HD, 1088,247.

<sup>36</sup> HD, 1139, 47.

<sup>37</sup> HD, 1119, 65.

<sup>38</sup> HD, 1139, 67.



Defterler üzerinden kazanın merkezindeki ve taşrasındaki cami, mescit, medrese, mektep, muallimhane, namazgah, türbe ve zaviyelerinin tespiti mümkündür. Genellikle eserlerin banilerinin de adı geçmektedir. Kayıt tarihlerinden önce yapılan binaların inşa tarihi belirli olmasa da çoğu zaman yapının banisinin adı zikredilmektedir. Bu sebeple XVII. yüzyıl öncesinde yapılmış eserlerin de banilerini tespit edebilmekteyiz. Örneğin Tokat'a bağlı Kazabad kazasının hurûfât kayıtlarında fetret devri vezirlerinden Hacı İvaz Paşa'nın yaptırmış olduğu pek çok yapıyı tespit edebiliyoruz.<sup>39</sup> Bu geriye gidişi beylikler devrine kadar götürmek mümkündür. Zira yine Şeyhlü kazasında bulunan Germiyanogulları yapılarını da bu kayıtlardan öğrenebiliyoruz. Şeyhlü'de Germiyanogullarına ait birer cami, mescit ve mektep tespit edilmiştir.<sup>40</sup> Yine Homa kazasında Cami-i Sultan, Sultan Alaeddin Camii ya da Cami-i Kebîr olarak adlandırılan caminin Selçuklu Sultanı Alaeddin tarafından Orta mahalle'de yaptırıldığını belirliyoruz.<sup>41</sup> Bu veriler evkaf defterlerindeki verileri desteklediği gibi o dönemden sonra vakıf kurumlarında yaşanan değişimleri göstermesi açısından da önem arz eder. Eğer yapı, defterlerin tutulduğu zaman diliminde yapıldıysa yapımının tamamlanmasına müteakiben kayıtlara hemen girmiştir. Bu bilgilerden yapının yapılış tarihi, banisi ve yapılma sebebi tespit olunabilmektedir. Yapılma sebebi genellikle duyulan ihtiyaç ve var olan yapıların yetersiz gelmesidir. Örneğin, Şeyhlü'de Akgöz nehrinin bulunduğu yere Hacı Süleyman Ağa tarafından bir mescit yaptırılmış, yapılma sebebi olarak da mescide duyulan ihtiyaç gösterilmiştir.

Hurûfât Defterlerinden vakıf kurumlarının banileri hakkında da önemli bilgilere ulaşabiliyoruz. Vakıf kurucu ve banileri irdelediğimizde yerel ayan ve belirli maddi güce ulaşmış sıradan pek çok kimsenin de ismine rastlıyoruz. Örneğin, Şeyhlü kazası Germiyanogulları'nın hakimiyet sahası içerisinde yer alması sebebiyle Germiyanogulları'nın vakıflarını ve yapılarını bulundurmaktaydı. Diğer vakıf kurucuları içerisinde sülale adı zikredilenler Bağcı Arapzâde, Lengerzâde, Medetzâde, Küttelizâde ve Çorbacızâdeler'dir. Bu sülaleler içerisinde ise Çorbacızâdeler'in XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede etkin oldukları tespit edilmektedir.<sup>42</sup> Bu elde edilen bilgiler, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren taşrada güçlenen ayan aileleri ve onların faaliyetleri hakkındaki bilgilerimizi önemli oranda artırmaktadır.

Hurûfât defterleri üzerinden vakıf eserlerinin yaşadığı değişimleri de izlemek mümkündür. Yapının eskimesi, yıkılması, yenilenmesi ve tamir görmesi bunlar arasındadır. Örneğin Şeyhlü'de Savran köyünde Çorbacızade Abdulkadir Ağa tarafından yaptırılan cami, yapımının ardından harap olması üzere baninin oğlu Ömer Ağa tarafından tamir edilip genişletilmiştir.<sup>43</sup> Yine Şeyhlü'de bulunan Germiyanoglu Yakup Çelebi muallimhanesi harab

<sup>39</sup> HD, 1115, 77; 1110, 61.

<sup>40</sup> Yasemin Beyazıt, "Şeyhlü Kazası...", 319

<sup>41</sup> HD, 1094, 211.

<sup>42</sup> Yasemin Beyazıt, "Şeyhlü Kazası...", s.319.

<sup>43</sup> HD, 544, 88; HD, 546, 107; HD, 550, 116.

olması yüzünden Seyyid Hacı Mehmed tarafından Şaban 1201/1787 tarihinde tamir ettirilmiştir.<sup>44</sup>

Yapılar hususundaki bir diğer önemli değişme yapılarıdaki işlev değişikliğidir. Mescitlerin cami statüsüne çıkarılması bu türden bir değişimdir ve örneklerine oldukça fazla sayıda rastlarız. Homa'da Köseler mahallesinde bulunan Elhac İbrahim Şarabi Mescidi cemaati kalabalık olduğu için minber konularak camiye dönüştürülmüştür.<sup>45</sup> Şeyhlü'de Kızılca Söğüt köyünde ahali, kadı huzuruna çıkararak camiye duydukları ihtiyaçtan söz etmişlerdir. Bunun üzerine, köydeki bir mescidi Çorbacı Mustafa Ağa minber koydurarak camiye dönüştürmüştür.<sup>46</sup> Kale-i Tavas kazasının merkezinde, şehrin ortasındaki El-hac Kemaleddin mescidini ahali genişleterek camiye çevirmişlerdir.<sup>47</sup> Bu bilgiler eserlerin, yapıların tarihini aydınlatma noktasında çok önemlidir. Özellikle sanat tarihçilerinin araştırmaları açısından önemli veriler içermektedir.

### **b. Vakıf Görevlileri**

XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait bu defterlerdeki veriler şehirler, kasabalar, köyler, mezralar ve bunların çevrelerinde bulunan cami, mescit, medrese, mektep, zaviye gibi vakıf kurumlarındaki görev tipleri ve görevlilerin topluca tespitine imkan vermektedir. Öncelikle ilgili vakıfların yöneticiliklerini ilgilendiren atamalar mevcuttur. Bunlar içerisinde en önde gelen mütevellî ve câbi atamasıdır. Camilere ve mescitlere imam, hatip, müezzin, vaiz, cüzhan, naathan, devirhan, aşırhan, temcidhan, kayyum, ferraş; medreselere müderris; mekteplere muallim, dersiam; zaviyelere zaviyedar, şeyh, tekkelere tekkenişin, türbelere türbedar atanmıştır.

Defterler üzerinden öncelikle vakıf kurumlarındaki görevlileri kronolojik olarak tespit etmek mümkündür. Görevlilerin isimlerinin genellikle daha geniş çalışmalara imkan vermeyen surette kaydedildiğini görürüz. Bu görevlilerin aile isimleri nadiren zikredilmiştir. Geçen adlar da o dönemde yaygın kullanılan ve İslami kültürden beslenen Ahmed, Mehmed, Mustafa, İbrahim, Hasan, Hüseyin gibi isimlerdir. Bu sebeple görevliler üzerine prosopografik bir analiz denemesi çoğunlukla bilgi üretimi açısından kısır kalacaktır. Vakıf görevlilerinin atanması, görevden ayrılması gibi kariyer çizgilerinin aydınlatılması hususunda ise defterler oldukça münbittir.

### **c. Kaza Yerleşim Bölgeleri ve İdari Yapı**

Hurûfât defterlerindeki kayıtlar kaza merkezi, kasaba ve köylerin isimlerinin zikriyle başlamaktadır. Zaman zaman bazı mezraların, çiftliklerin isimlerinin de defterlere yansıdığını görüyoruz. Bu sebeple defterlerdeki veriler bir kazanın yerleşim bölgelerinin belirlenmesi noktasında önemlidir. Ancak bir takım sınırlılıkları da barındırmaktadır. Çünkü içerisinde

<sup>44</sup> HD, 547, 76; HD, 546, 113.

<sup>45</sup> HD, 548, 24.

<sup>46</sup> HD, 1126, 13.

<sup>47</sup> HD, 1091, 99.

camii, mescit gibi vakıf kurumu barındırmayan küçük köyler, yerleşimler defterlere yansımamış olmalıdır. Ancak bu durumun çok sınırlı yerleşim için olduğunu söyleyebiliriz. Şeyhlü kırsalı üzerine avarız ve hurûfât kayıtlarına dayalı yapılan araştırmalar karşılaştırıldığında yerleşim bölge sayısının birbirine yakın oranda defterlere yansıdığı görülür.<sup>48</sup>

Defterlerin kaza baz alınarak tutulmaları nedeniyle onların uğramış oldukları idari değişiklikler de defterdeki kayıt sistemine yansımaktadır. Homa bunun için güzel bir örnek teşkil eder. Germiyan ilinin 1429 yılında Osmanlı egemenliğine girişi ile Osmanlı idari taksimatı uygulanan bölgede Homa, Kütahya sancağına bağlı bir kaza durumundadır. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Homa ve Geyikler birlikte bir kaza oluşturmaktadır. 978/1571 tarihli tahrir defterine göre de Homa ve Geyikler bu konularını sürdürmüşlerdir.<sup>49</sup> 1587-88 tarihli bir avârız defterine göre, Homa ve Geyikler ayrı iki kaza olarak örgütlenmişlerdir. Bu durum, XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin, hızlı nüfus artışı, uzun süren savaşlar, mali bunalım, suhte ve celali gruplarının yarattığı isyan dalgası ile sarsılması sonucu, nahiyelerin kaza statüsüne çıkarılma süreci ile bağlantılıdır.<sup>50</sup> Bu sebeple XVI. yüzyılın son çeyreğinde Geyikler müstakil kaza olmuş ve bu idari yapılanma XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş olmalıdır. Hurûfât defterlerini incelememiz esnasında bazı defterlerde kazanın Homa Ma'a Geyikler, bazılarında ise Homa ve Geyikler adlarıyla ayrı ayrı tutulmuş olduklarını tespit ettik. Bu defterlerin karşılaştırılması sonucunda Geyikler'in 1173/1758-1759 yıllarında Homa'ya bağlı bir nahiyeye dönüştürülmüş olduğu belirlenmiştir.<sup>51</sup> Görüldüğü üzere defterler, idari değişim konusunda sürpriz bir bilgi sunmuştur.

#### d. Kent ve Kırsalın Mekânsal Yapısı

Kentin ve kırsalın mekânsal yapısının çözümlenmesi noktasında hurûfât defterleri sınırlı ve dağınık bilgiler sunarlar. Defterler üzerinden bu konuda bilgi üretimi meşakkatli olup ek bir çaba gerektirmektedir. Bu noktada verilerin toplu olarak değerlendirilmesi bilgi üretimini kolaylaştırmaktadır. Defterlere dağılmış küçük bilgi kırıntılarının birbiriyle karşılaştırılıp bütünleştirilmesiyle anlamlı sonuçlara ulaşılabilir. Hurûfât defterlerinin şehir tarihçiliğine en önemli katkı noktalarından biri bu husustur.

Kentin mekânsal yapısı ortaya konulurken öncelikle mahallelerin tespiti önem arzeder. İslam şehrinin temelini mahalle oluşturduğu için<sup>52</sup> her bir mahalleyle ilgili bolca

<sup>48</sup> Yasemin Beyazıt, “Şeyhlü Kazası...”, s.317-318; Mehmet Yaşar Ertaş, “Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Şeyhlü (Işık) Kazası”, *Eumeneia*, Ed.Bilal Söğüt, (İstanbul: Ege Yay., 2011), 294-295.

<sup>49</sup> M.Çetin Varlık, “XVI. Yüzyıl Osmanlı İdâri Teşkilatında Kütahya”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.2, (İstanbul: 1986), 225-226,236.

<sup>50</sup> Turan Gökçe, “XVI. Yüzyıl Sonları ve XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İdârî Taksimatında Görülen Kaza Sayısındaki Artışa Dair Bazı Tespitler”, *Doğumunun 65.Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.), 264-265.

<sup>51</sup> Yasemin Beyazıt, “Homa Kazası...”, s.131-132; Tuncer Baykara, age, 5-6.

<sup>52</sup> Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, (İstanbul: 1984), 69,73.

kayda rastlanmakta ve kazada bulunan mahalleler tespit edilebilmektedir. Kale-i Tavas örneği hurûfât defterlerinin bizlere sunduğu verileri anlamamız açısından önemlidir. Kale-i Tavas hakkında yapılmış çalışmalarda çok net bir şekilde Tavas merkezindeki mahallelerin tespit olunamadığını görürüz. Evliya Çelebi beş mahalleden söz ederken Mübahat Kütükoğlu XVI. yüzyılda mahalle ismi tespit edemez. XIX. yüzyıl için ise iki kişinin isimlerinin üzerindeki bilgilerden Tekke ve Pınar adlı mahalleleri belirler.<sup>53</sup> Hurûfât defterlerinden ise bu konuda daha net bilgiler edinmekteyiz. Defterlerden Çarşı, İç-hisar, Tekye ve Yenipınar adlı mahalleler tespit edilebilmektedir.<sup>54</sup> Görüldüğü üzere tahrir ve temettuat defterlerinin sustuğu noktada hurûfât defterlerinin kimi bilgileri yol açıcı olabilmektedir.

Mahallelerin tespitinden sonra vakıf kurumlarının mahallelere dağılımı önemlidir. Şehrin ve kırsalın mekânsal yapısının ortaya konulmasında defterlerde geçen küçük yer tanımları büyük oranda aydınlatıcıdır. Bu yer tanımlarından birincisi mahalle adı, diğerleri de şehirdeki cami, medrese, mektep, han, bir mevki adı gibi mekânlardır. Örneğin Şeyhlü'de Germiyanoglu Yakub Çelebi tarafından yaptırılmış olan muallimhanenin yeri "Koca Hanı bitişiği" olarak tanımlanmıştır.<sup>55</sup> Geyikler'deki Şeyh Durak Baba Zaviyesi, Dikici köyünde Norgaz mevkiinde bulunmaktadır.<sup>56</sup> Baba Beğ Muallimhanesi, Geyiklerde Baba Beğ'in yaptırdığı caminin içerisinde yer almaktadır.<sup>57</sup> Tavas kazası Kızılca köyünde Hacı Osman'ın yaptırdığı cami yakınlarında Hafız Muslu tarafından yaptırılan bir mektep vardır.<sup>58</sup> Şeyhlü'de medrese yakınlarında Ayşe Hatun'un yaptırdığı bir mescidin varlığından haberdarız.<sup>59</sup> Zikredilen bu küçük tanımlamalar ile vakıf kurumlarının yerlerini birleştirdiğimizde ve yapıların mekânlara dağılımını incelediğimizde şehrin mekânsal yapısına dair önemli bulgulara ulaşabiliyoruz. Bu yaklaşım içerisinde kale barındırmayan şehirler için şehrin merkezinin tespiti noktasında önemli sonuçlar verebilir. Homa örneğini incelersek Homa Orta mahallede bir yapı yoğunluğu tespit edilmiştir. Mahallede bulunan yapı çeşitliliği ve Camii-i Kebir'in burada bulunması Orta mahalle'nin Homa'nın merkezi konumda bir mekânı olabileceğini düşündürmüştür. Mahallenin adı da bu düşüncüyü desteklemiştir.<sup>60</sup> Defterlerde kaza merkezine yakın bazı mekânların da tanımlandığını görüyoruz. Kayıtlarımızdan Homa'da pazaryeri olarak adlandırılan bir mahallin bulunduğunu ve pazaryeri mevkisinin "kasaba-i mezbûre hâricinde" ya da "kasabanın taşrasında" olarak tanımlandığını belirliyoruz. Ayrıca bu mahalde gelirleri Sultan Alaeddin camiine giden bir han ile bir caminin de bulunduğunu öğreniyoruz.<sup>61</sup> Yine, Homa kasabasında Güreşyeri olarak anılan mahalde bir musallânın varlığını bu kayıtlardan

<sup>53</sup> Mübahat Kütükoğlu, XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı, (İstanbul: Ofset Hazırlık, 2002) s.9; Mübahat Kütükoğlu, XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası, (İstanbul: 2007, Milenyum yayınları), 22.

<sup>54</sup> HD,549,180;566, 31; 551, 8; 550,173.

<sup>55</sup> HD, 547, 76; HD, 546, 113.

<sup>56</sup> HD,1134, 82.

<sup>57</sup> HD, 1096, 180-181.

<sup>58</sup> HD, 566, 34.

<sup>59</sup> HD, 1123,20.

<sup>60</sup> Yasemin Beyazıt, "Homa Kazası...", 151-153.

<sup>61</sup> HD, 539, 265.

tespit edebiliyoruz. Bu tarz tespitler şehir merkezlerindeki mekânsal yapının belirlenmesi için oldukça önemlidir. Ancak her bilgi kırıntısı dikkatle değerlendirilmelidir. Bu konuda destekleyici mahiyette şerîye sicillerindeki veriler de kullanılmalıdır.

Vakıf kurumları aracılığıyla defterlerden tespit edebildiğimiz bir diğer husus kazanın kırsalıdır. Köylerin içerisinde bulunduğu vakıf kurumu sayısı köylerin büyüklüğünü, gelişmişliğini anlamamız noktasında önemlidir. Özellikle bu türden yapılacak mukayeseler kırsala dair bilgilerimizi artırmaktadır. Şeyhlü örneğinde konuyu irdeleyebiliriz. Şeyhlü kazasına dair hurûfât defterlerine yansıyan vakıf kurumlarının köylere göre dağılımı incelendiğinde Şeyhlü kırsalında en büyük merkezin Çivril köyü olduğunu söyleyebiliriz. Çivril’de vakıf eser olarak bir cami, on iki mescit, üç mektep ve iki zaviye bulunmaktadır. Diğer köylerde ise cami sayısı 0-1, mescit sayısı 0-4 aralığındadır. Zikredilen veriler XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölge merkezliğinin Çivril’e kaymasında etkili olan faktörleri ortaya koymaktadır. Çivril’in fiziki ve demografik büyüklüğü ile yöreden geçen demiryolunun burada bulunması bu dönüşümün en önemli etkenleridir.<sup>62</sup> Şeyhlü örneğinin yanı sıra Kale-i Tavas kazasında da benzer bir durum söz konusudur. Yarangüme kasabası sahip olduğu vakıf kurumlarıyla kırsalın diğer yerleşimlerine nazaran büyük ölçekli bir yerleşmedir. Daha sonra kaza merkezinin Yarangüme’ye kayması ve günümüzde buranın Tavas olarak adlandırılmasının sebebi de şüphesiz budur.<sup>63</sup>

Kırsalın mekânsal yapısıyla ilgili de bilgilere ulaşmak mümkündür. Mahalle yapılanması olan köylerin mahalleleri tespit edilebilmektedir. Zaman zaman köyün bulunduğu yerin de tanımlandığını belirliyoruz. Şeyhlü’de yer alan bugünkü ismiyle Savran adlı köy, XVIII. ve XIX. yüzyıl kayıtlarında Serbanşah olarak anılmıştır. İlgili kayıtda köyün coğrafi konumunun tam olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlamaya göre Serbanşah köyü, İnci, Uğurlu, Seraserli ve Bekirli köyleri arasında konumlanmıştır.<sup>64</sup>

Kazanın taşrasıyla ilgili bir diğer konu da zaviyelerdir. Zaviyelerin ve konumlarının tespit edilmesiyle taşradaki önemli geçitler, yol güzergahları ve tasavvuf cereyanları hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Konuyu Şeyhlü odaklı irdelersek Şeyhlü, merkezi ve kırsalıyla önemli derecede zaviyeyi barındıran bir bölgedir.<sup>65</sup> Şeyhlü kırsalındaki zaviyelerin dağılımı harita üzerinde irdelendiğinde kazanın kırsalındaki geçitler, yollar önemli oranda tespit edilebilmektedir.<sup>66</sup>

Şehrin ve kırsalın mekânsal yapısının ortaya konulmasında görüldüğü üzere hurûfât defterleri önemlidir. Tahrir defterleri, mahalle ve vakıf kurumları hakkında önemli bilgi

<sup>62</sup> Yasemin Beyazıt, “Şeyhlü Kazası...”, s. 317-318.

<sup>63</sup> HD, 1089, 72; 1130, 71-75; 549, 180-183; 566, 31-35.

<sup>64</sup> HD, 1188, 20.

<sup>65</sup> Turan Gökçe, “XVI. Yüzyılda Şeyhlü Zaviyeleri Üzerine Bazı Tespitler”, *Eumenia*, 214-215; İlhan Erdem, “XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Çivril ve Yöresi”, *Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildiriler*, Çivril 2001, 243.

<sup>66</sup> Yasemin Beyazıt, “Şeyhlü Kazası..”, 316-320.

kaynağıdır. Yine tahrir defterlerini müteakiben merkez ve kırsaldaki yerleşmeleri ve mahalleleri gösteren avarız defterleri de vazgeçilmez birer kaynaktır. Ancak bu kaynaklar şehrin ve kırsalın mekânsal yapısının ortaya konması konusunda kısır kalabilmektedirler. Bu nedenle onlara nazaran şehrin mekânsal yapısının ortaya çıkarılmasında daha elverişli olan şeriye sicilleri ve hurûfât defterleri tarafından desteklenmeye muhtaçtır. Bu noktada hurûfât defterleri bu iki kaynak grubunu, önemli oranda tamamlamaktadır. Tamamlamanın ötesinde tahrir ve avarız kayıtlarının kaza ölçekli anlamlandırılması hususunda oldukça önemlidirler. Yine ayrıntılı ve tahlili çalışmalarla şeriye sicilleri de mekânsal yapının ortaya konulmasında çok değerlidir. Ancak küçük merkezlere ait şeriye sicillerinin olmaması ya da günümüze ulaşamaması bu türden değerlendirmeleri oldukça kısırlaştırmaktadır. Çünkü, kadı sicillerinden küçük kazalara ve yerleşmelere dair bilgilerimiz merkez sicillerine yansıdığı ölçüdedir. Bu sebeple, özellikle kadı sicili bulunmayan yerleşmeler için hurûfât defterlerinin sunduğu bilgilerin ehemmiyeti daha da artırmaktadır. Çünkü cesameti gözetilmeksizin her bir kazaya ait hurûfât kaydını bulmak mümkündür.

## SONUÇ

Osmanlı şehirlerinin ana iskeleti cami, medrese, mektep, zaviye gibi vakıf kurumlarıyla kurulmuş, şehirler bu kurumlar etrafında gelişmiş ve büyümüşlerdir. Bu kurumlar şehrin gündelik hayatının en yoğun olarak yaşandığı kamusal mekânlar olmalarının yanı sıra şehirlerin aynı zamanda ziyneti ve aynası da olmuşlardır. Bu sebeple şehir tarihi araştırmaları açısından var olmuş vakıf kurumlarının tespiti vazgeçilmez derecede önemlidir. Hurûfât Defterleri tahrir defteri, avarız defteri, şeriye sicili gibi diğer arşiv vesikasının da önemli derecede tamamlayıcısıdır. XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait bu defterlerdeki veriler şehirler, kasabalar, köyler, mezralar ve bunların çevrelerinde bulunan cami, mescit, medrese, mektep, han, zaviye gibi vakıf kurumlarının, banilerinin ve görevlilerinin topluca tespitine imkan vermektedir. Bu defterler, 18. yüzyıldan itibaren tutulmalarına rağmen restrospektif bilgi üretimi için de elverişlidir. Restrospektif bakış açısıyla Osmanlılara tevarüs eden vakıf kurumlarının tespiti de mümkündür. Daha da önemlisi defterler kazalar baz alınarak tutulmuş oldukları için büyüğünden küçüğüne her bir kazaya ait veriler içermektedir. Yaptığımız araştırmalar hurûfât defterlerinin kökenini de aydınlatmış, bu defterlerin atalarının cihet ruznâmçesi adı verilen defter grubu olduğu tespit edilmiştir.

## KAYNAKÇA

### A. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü, Vakıf Kayıtları Arşivi, Hurûfât Defterleri: 539; 544; 546; 547; 548; 549; 550; 551; 566; 1088; 1089; 1091; 1094;1096; 1110; 1115; 1119; 1123; 1126; 1127;1129, 1134; 1139; 1188; 1197; 1223.

### B. Kaynak Eserler

*Fatih Sultan Mehmed Kanûnnâme-i Âl-i Osman* (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin), Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Kitabevi, 2003.

“İlmiyye Kanûnnâmesi”, *Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, Nr.1004*.

Tevkii Abdurrahman Paşa, “Osmanlı Kanûnnâmeleri”, *Milli Tetebbular Mecmuası*, C. I, S. 3, İstanbul: 1331

### C. Araştırma Eserler

Acun, Fatma. “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 1, (2000): 319-332.

Afyoncu, Erhan. “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar hakkında Bazı Görüşler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I, S.1, (2003) : 267-286.

Akıncı, Halis. *Hurûfât Defterlerine Göre Kır-ili Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Alkan, Mustafa. “Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü”, *OTAM*, 19, (2008) : 13-31.

Alkan, Mustafa. “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV. Cilt, I. Kısım, Osmanlı Tarihi A, TTK Basımevi, (2010): 825-842.

Arvas, Necibe. *Hurûfât Defterlerine Göre Bursa (1695-1750)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011

Aydın Bilgin- Yurdakul İlhami - Kurt İsmail, *Bâb-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, İstanbul: İsam Yayınları, 2006.

Baykara, Tuncer. *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1990.

Beyazıt, Yasemin, *Osmanlı İlmiyye Tarikinde İstihdam ve Hareket: Rumeli Kadıaskerliği Ruznâmçeleri Üzerine Bir Tahlil Denemesi (XVI. Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Beyazıt, Yasemin. “Hurûfât Defterlerine Göre Homa Kazası ve Vakıf Kurumları (XVIII.-XIX.Yüzyıllar)”, Eskiçağ’dan Cumhuriyet’e Homa (Gümüşsu) Tarihi, Ed..Mehmet Yaşar Ertaş-Süleyman Tüzün, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2009), 129-158.

Beyazıt, Yasemin. XVIII-XIX. Yüzyıllarda Şeyhlü Kazası ve Vakıf Kurumları”, Eumenia-Şeyhlü-Işıklı, Ege yay., Ed.Bilal Söğüt, (İstanbul: Ege Yayınları 2011), 299-322.

Ceyhan, Özlem, *Hurûfât Defterlerine Işığında Göci-yi Kebir Kazası*, Selçuk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Çal, Halit. “1192 Numaralı 1697 – 1716 Tarihli Hurûfât Defterine Göre Bulgaristan’daki Türk Mimarisi”, *Balkanlar’da Kültürel Etkileşim Ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* ( 17-19 Mayıs 2000 Şumnu-Bulgaristan), 1. Cilt, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, (2001): 221- 286.

Çal, Halit. “Hurûfât Defterlerine Göre 19. Yüzyılda Küre Kazası”, *Prof.Dr. Zafer Bayburthuoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları (2001): 125-166.

Çal, Halit. “Tapu Tahrir Ve Hurûfât Defterlerine Göre Ahlat’da Türk Mimarisi”, *Prof. Dr. Haluk Karamağaralı’ya Armağan*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, (2002): 71-86.

Çınar, Zehra. *Hurûfât Defterlerine Göre Seferihisar-ı Günyüzü Kazası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009

Erdem, İlhan. “XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Çivril ve Yöresi”, *Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildiriler*, Çivril 2001: 239-244.

Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, 1984: 69-78.

Ergenç, Özer. *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.

Ertaş, Mehmet Yaşar, “Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Şeyhlü (Işıklı) Kazası”, *Eumeneia*, Ed.Bilal Söğüt, (İstanbul: Ege Yay., 2011), 253-293.

Eser, Mevlüt. *Hurûfât Defterlerine Göre Ermenek*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011

Gökçe, Turan. “Osmanlı Nüfus ve İskan Tarihi Kaynaklarından “Mufassal-İcmal” Avarız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümölcine Kazası Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 20, S.1, Temmuz (2005): 71-134.

Gökçe, Turan. “XVI. Yüzyıl Sonları ve XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İdâri Taksimatında Görölen Kaza Sayısındaki Artışa Dair Bazı Tespitler”, *Doğumunun 65.Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara’ya Armağan*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay, (2006): 237-266.

Gökçe, Turan. “XVI. Yüzyılda Şeyhlü Zaviyeleri Üzerine Bazı Tespitler”, *Eumeneia-Şeyhlü-Işıklı*, Ege yay., Ed.Bilal Söğüt, (İstanbul: Ege Yayınları 2011), 213-251.

Gökmen, Ertan. “Osmanlı Devleti’nde Din Görevlilerinin Göreve Atanma ve Görevden Alınması: Manisa Demirci Örneği (1690-1830)”, *Diyanet İlmi Dergi*, C.42, S.4, (2006): 109-120.

İpşirli, Mehmet. “Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.VIII, S. 1-4, (1984), 205-218.

Karakaya, Derya. *Hurûfât Defterleri Işığında Eski-il Kazası*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, 1994.

Kütükoğlu, Mübahat XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı, İstanbul: Ofset Hazırlık, 2002.



Kütükoğlu, Mübahat. XIX. Asır Ortalarında Tavas Kazası, İstanbul: 2007, Milenyum yayınları.

Öge, Ahmet. *Hurûfât Defterlerinde Niğde Bor*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010;

Özdemir, Gazi. *Hurûfât Defterleri Işığında Ilgın*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005

Öztürk, Said. “Türkiye’de Temettuat Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.I, Sayı 1, (2003): 287-304.

Parlak, Muharrem. *Hurûfât Defterleri Işığında Seydişehir*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009

Şanlı, Ahmet. *Hurûfât Defterlerine Göre Ayıntab Kazasındaki Vakıfların İşleyişi ve Yönetimi*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2010.

Taç, Hadi, *Hurûfât Defterlerine Göre Kosova Vilayeti: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2012.

Temel, Eşref, *Hurûfât Defterlerine Göre Aksaray Kenti Klasik Eğitim Kurumları (XVIII.-XIX. Yüzyıllar Arası)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

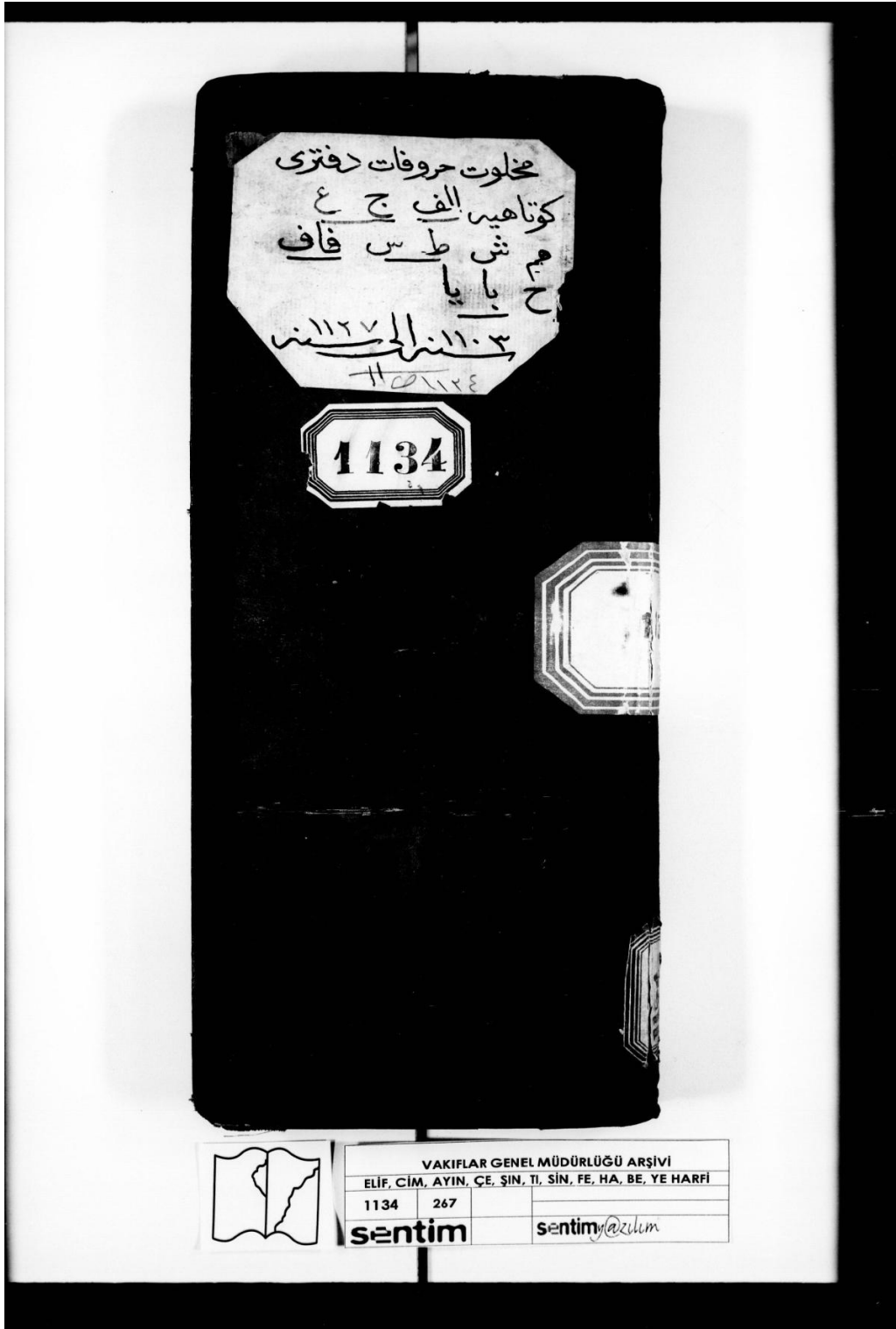
Temel, İsmet. *Hurûfât Defterlerinde Karaman Ereğlisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Uğur, Yunus. “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.3, S.6, (2005): 9-26.

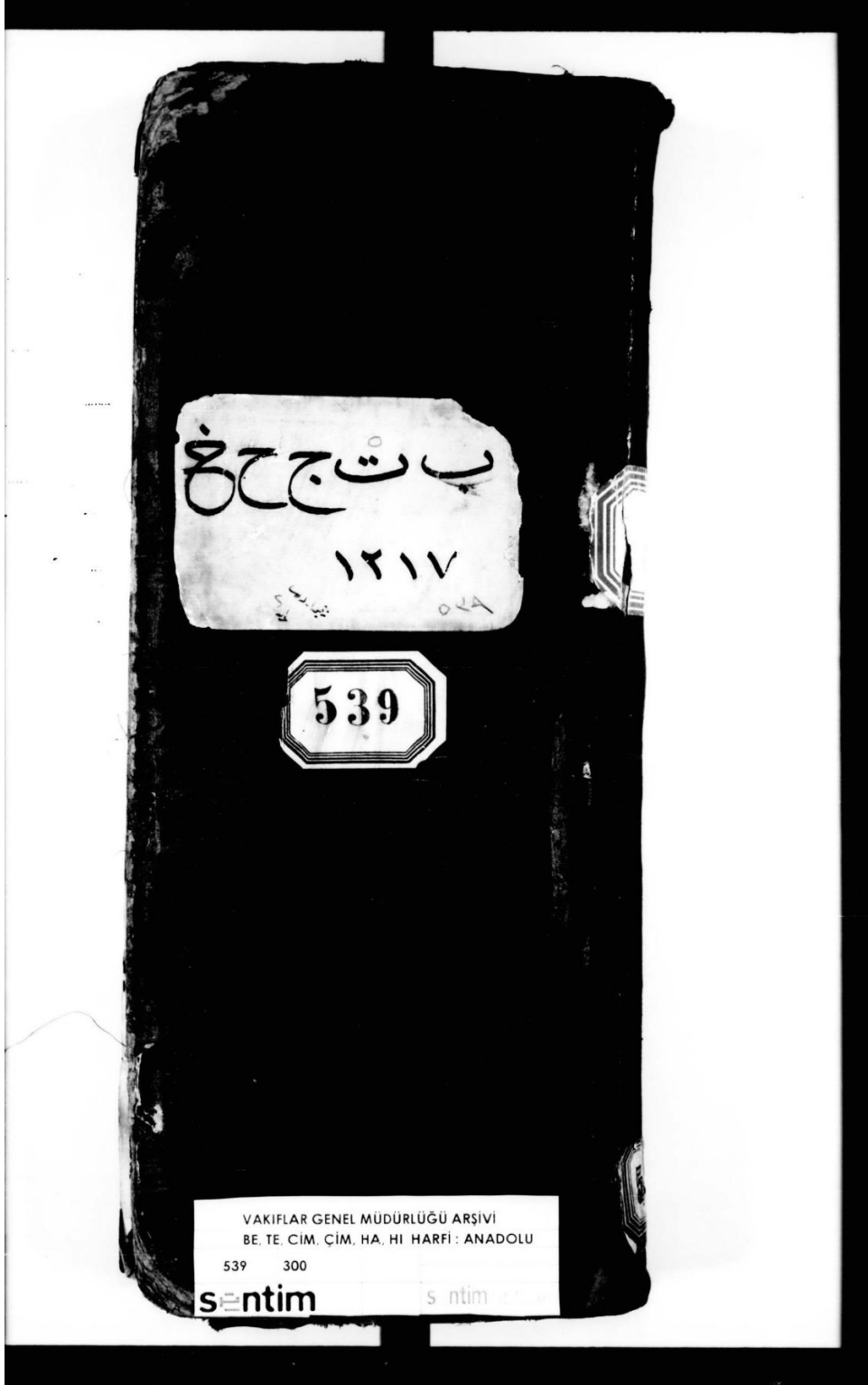
Uzunçarşılı, İ.Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.

Varlık, M.Çetin. “XVI. Yüzyıl Osmanlı İdârî Teşkilatında Kütahya”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.2, (1986): 201-239.

Yıldız, Pakize. *Hurûfât Defterlerine Göre Maraş Kazası*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.



Ek 1. Hurûfât Defteri, 1134, Kapak.



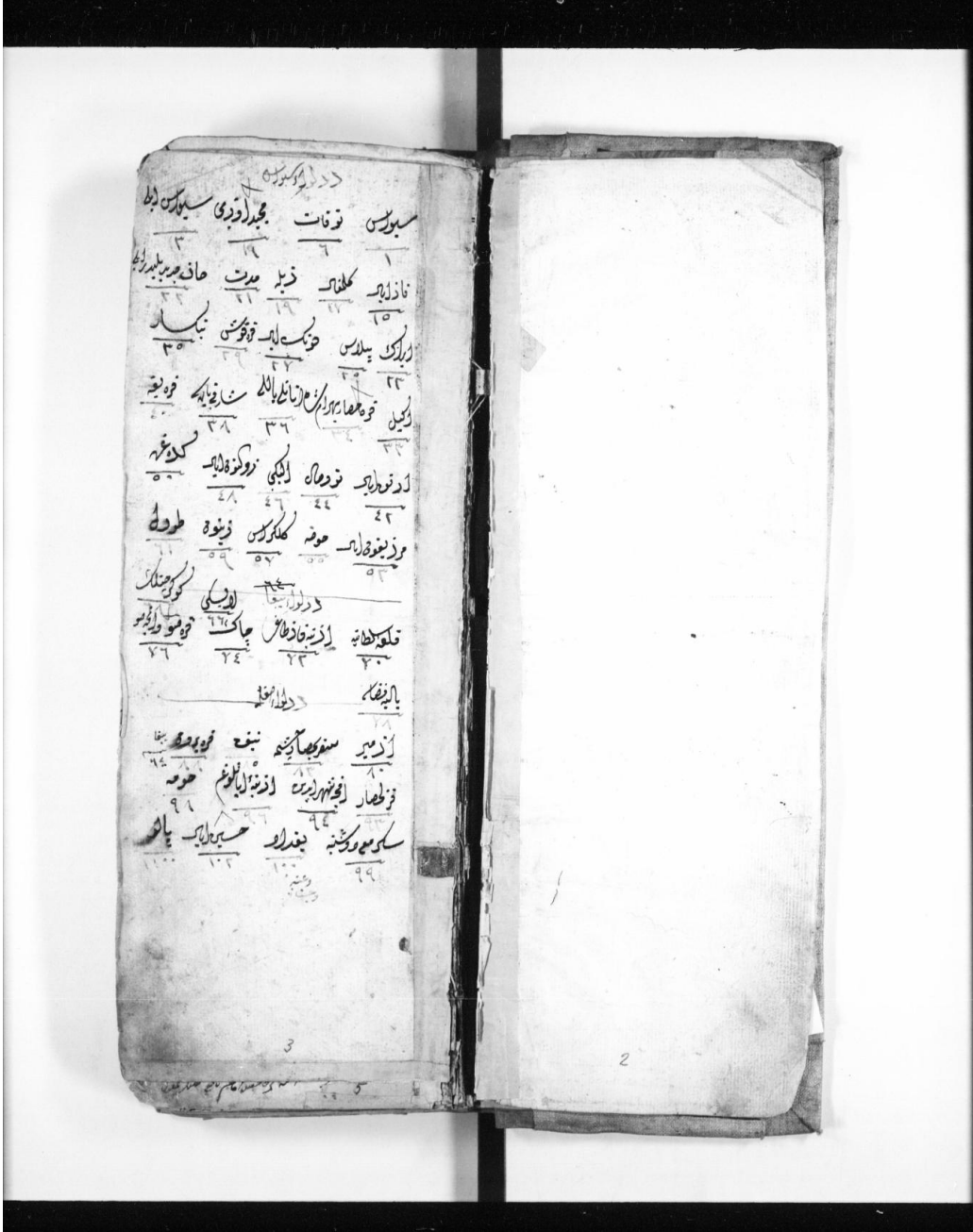
Ek 2, Hurûfât Defteri, 539, Kapak.



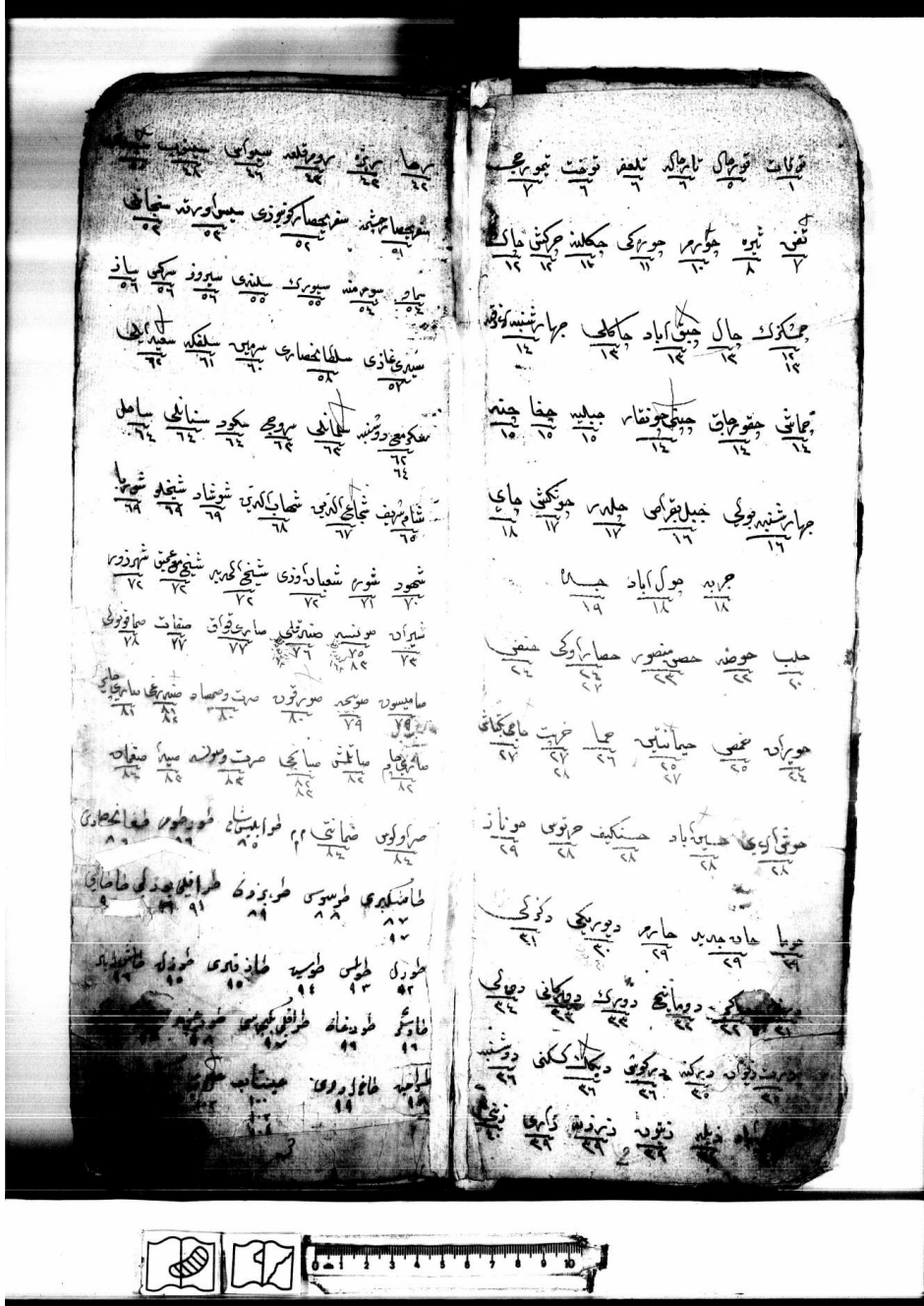
Ek 3, Hurûfât Defteri, 548, Kapak.





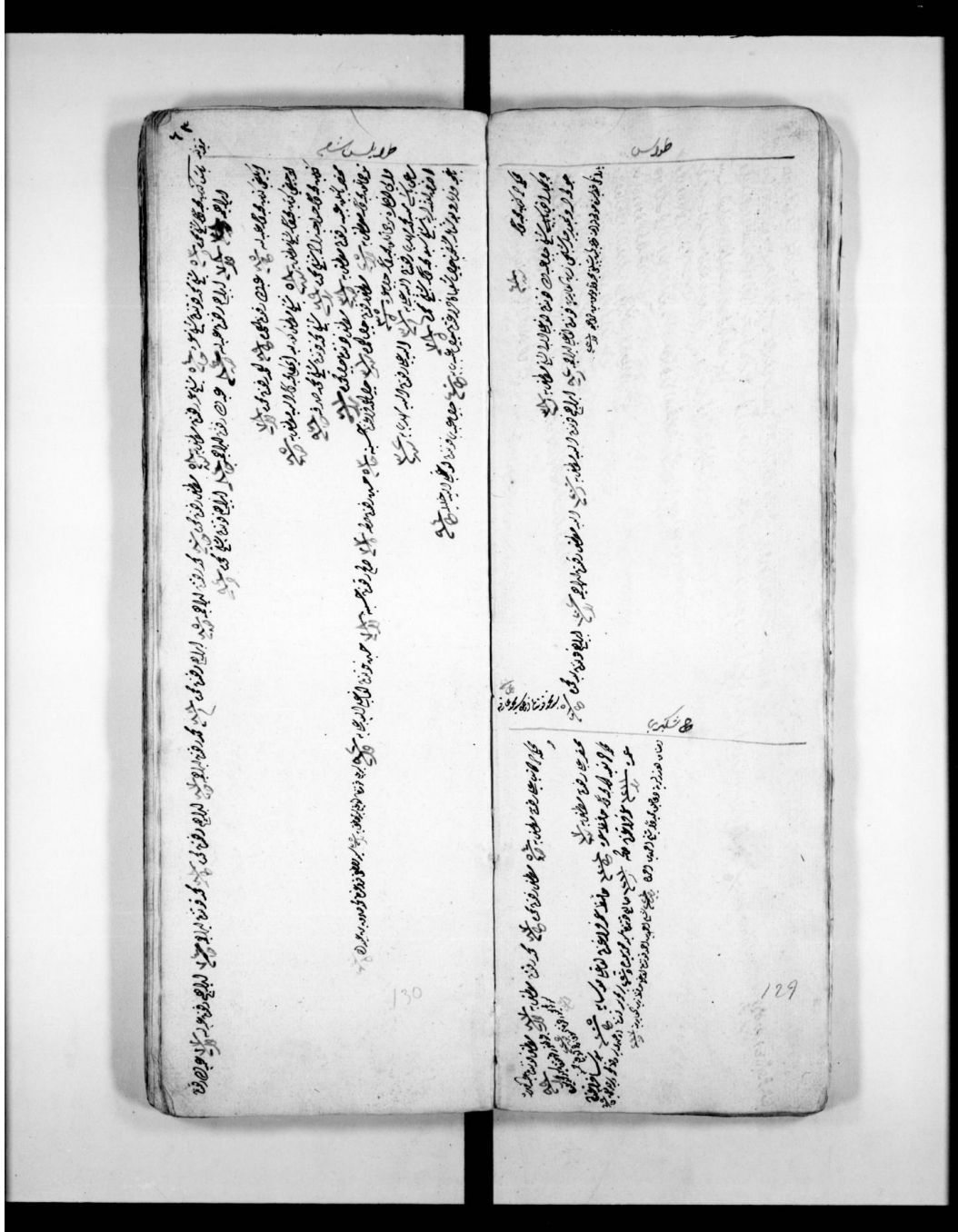


Ek 6, Hurûfât Defteri, 1121, İç Kapak, Fihrist.



Ek 7, Hurûfât Defteri, 1119, İç Kapak, Fihrist.





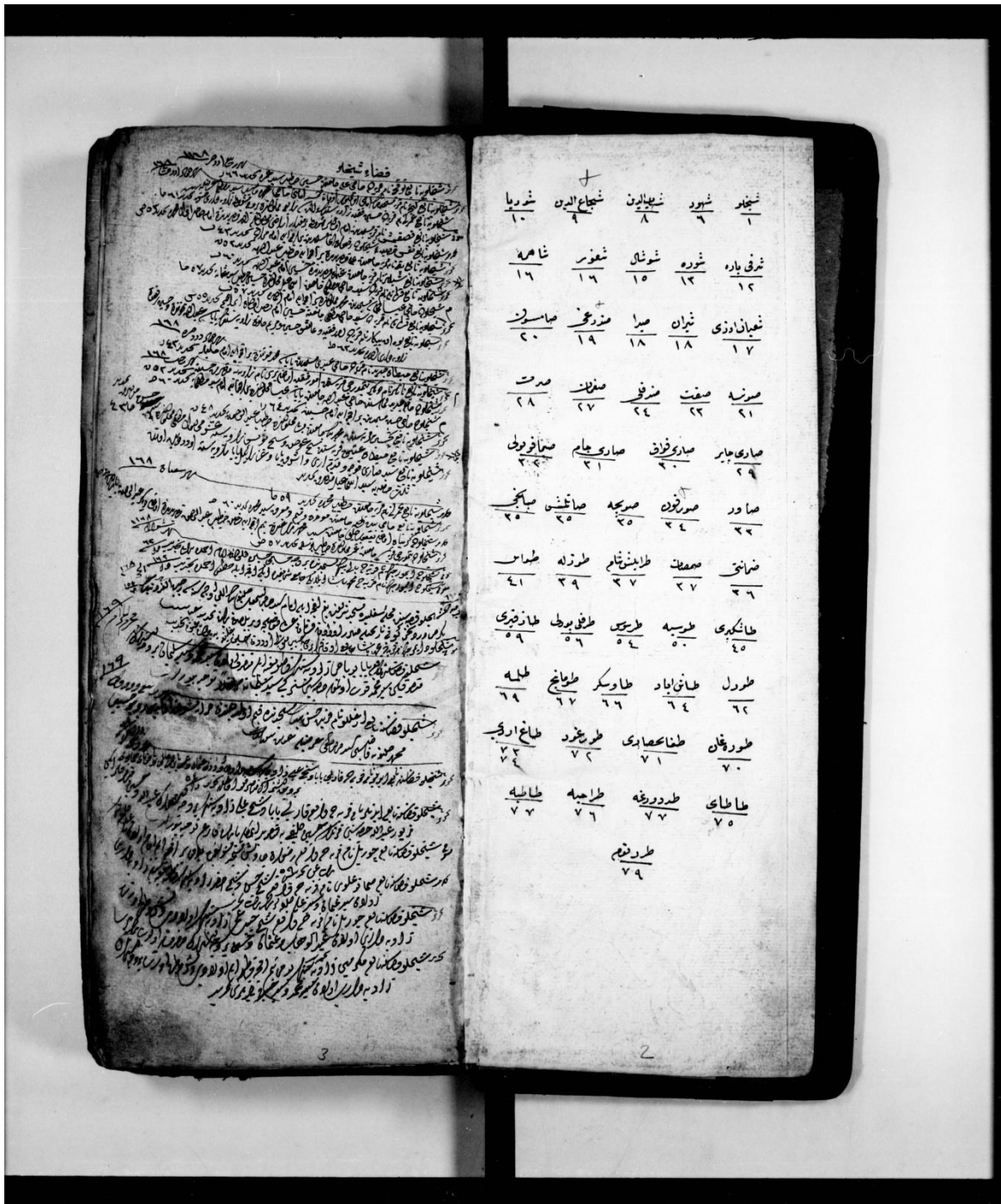
Ek 8. Hurûfât Defteri, 1142, Tavas, Trablus Şam, Taşköprü.



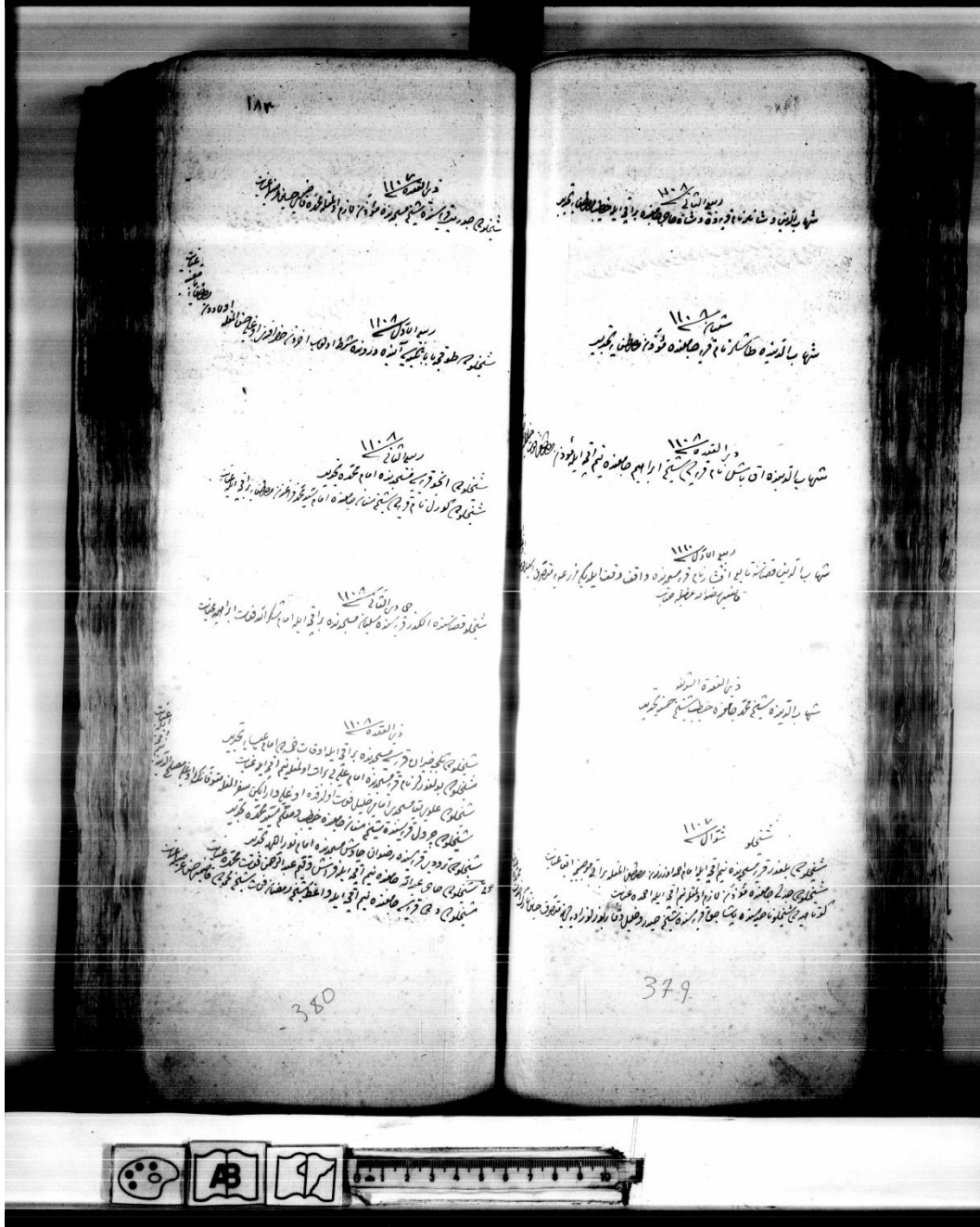
Ek 9. Hurûfât Defteri, 542, Homa Ma'a Geyikler.



Ek 10, Hurûfât Defteri, 546, Tavas.

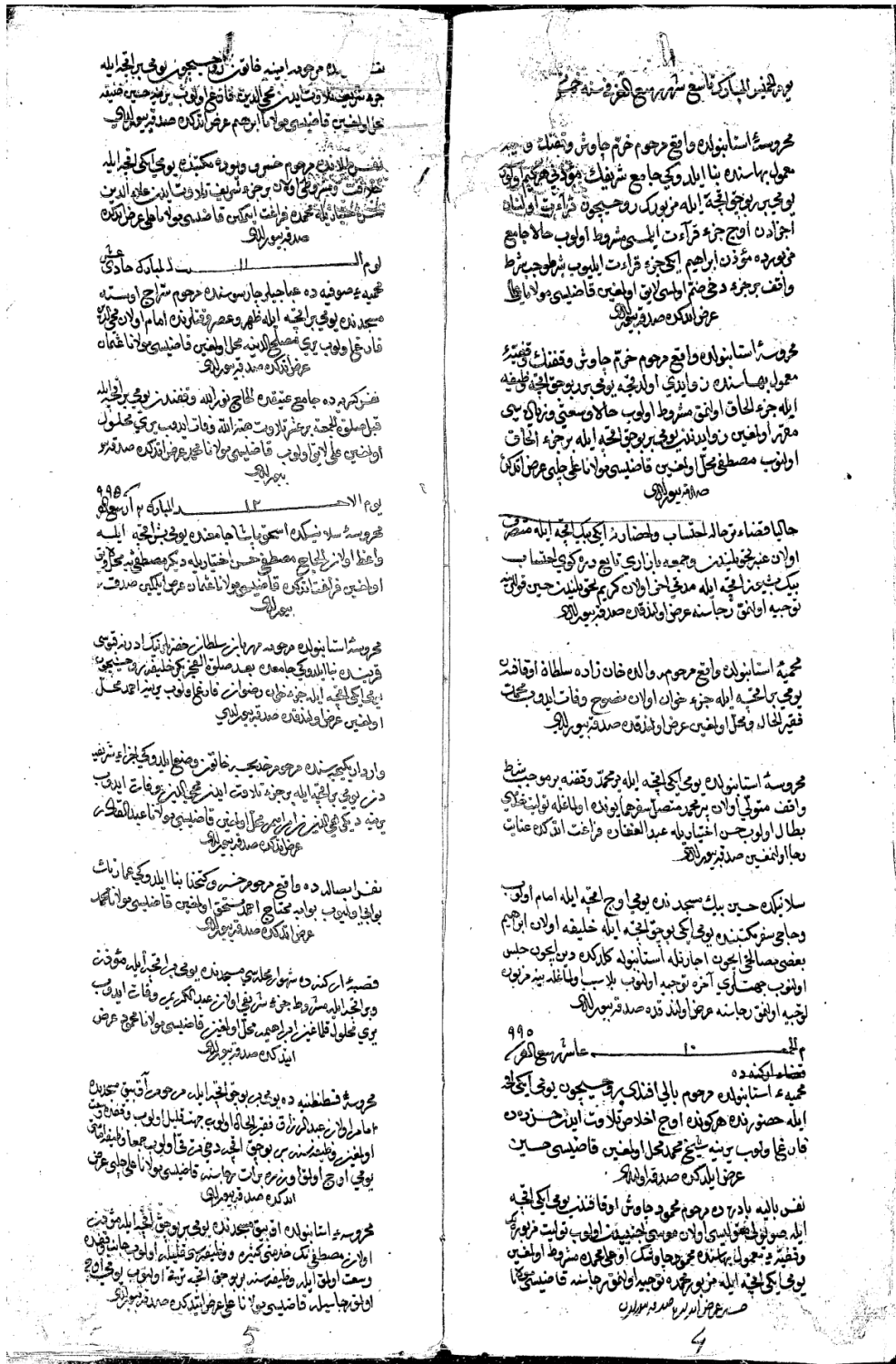


Ek 11, Hurûfât Defteri, 1127, Şeyhlü.



Ek.12, Hurûfât Defteri, 1140, Şeyhlü.





Ek 13, Cihet Ruznamçesi, 1223.

